

Дуйшеналиев Жумабек Сапаралиевич
Музыка таануучу
Кыргыз билим берүү академиясы

**КОМПОЗИТОР ЖАНА ДИРИЖЕР С. ЮСУПОВДУН ХОРДУК
ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТААСИРДҮҮ ЖАҢЫ КАРАЖАТТАРДЫ ИЗДЕНҮҮСҮ**

Дуйшеналиев Жумабек Сапаралиевич
Музыковед
Кыргызская академия образования

**ПОИСК НОВЫХ ЭФФЕКТИВНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ХОРОВЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КОМПОЗИТОРА И ДИРИЖЕРА С. ЮСУПОВА**

Duyshenaliyev Jumabek Saparaliyevich
Musicologist
Kyrgyz Academy of Elication

**THE SEARCH FOR NEW EFFECTIVE TOOLS IN THE CHORAL WORKS
OF THE COMPOSER AND CONDUCTOR S. YUSUPOV**

Аннотация: Бул макалада, кыргыз элинин таланттуу композитору жана дирижеру С. Юсуповдун хордук чыгармаларындагы таасирдүү жаңы каражаттарды изденүүсү жана анын чыгармаларындагы ладтык, интонациялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кыскача музыкалык теориялык талдоо жүргүзүлөт.

Аннотация: В этой статье проводится поиск новых эффективных инструментов в хоровых произведениях талантливого кыргызского композитора и дирижера С. Юсупова и краткий музыкально-теоретический анализ ладов и интонационных особенностей его произведений.

Annotation: This article searches for new effective instruments in the choral works of the talented Kyrgyz composer and conductor S. Yusupov and a short musical and theoretical analysis of the modes and intonational features of his works.

Түйүндүү түшүнүктөр: музыкалык искусство, хордо ырдоо, хор искусствосу, хор коллективи, куплеттик, период, форма, куплеттик-вариациялык.

Ключевые слова: Музыкальное искусство, хоровое пение, хоровое искусство, хоровой коллектив, куплет, период, форма, куплетная-вариация.

Key words: musical art, choral singing, choral art, choral collective, verse, period, form, verse-variation.

Кыргыз музыкалык искусствосу көптөгөн көрүнүктүү ишмерлерди чыгарган. Алардын көпчүлүгү кыргыз маданиятынын баштоочуларынан жана аны куруучуларынан болгон. Ошолордун алдыңкы катарына Кыргыз Эл артисти, профессор С.Ю. Юсупов кирет. Москва мамлекеттик консерваториясынан жогорку профессионал билим алган биринчи кыргыз хор дирижеру болгон.

1935-жылы он жети жаш курагында Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарына келип курулуш техникумуна тапшырат. Биринчи курста окуп жүргөн кезинде эле, өздүк көркөм чыгармачылык ийримдерине кызыгып, майрамдарда кызыктуу жакшы концерт уюштурганга жетишет. Ошол кездеги окуя-

лардан кийин музыкага болгон зор кызыгуу пайда боло баштайт. 1938-жылы Мамлекеттик опера жана балет театрында хордун артисти катары иштейт. Ошол кезден баштап С. Юсуповдун хордо ырдоо, хор искусствосуна болгон чоң кызыгуу пайда болот. С.Юсуповдун жогорку профессионалдык билиминин, тырышчаактыгынын жана чебер билгичтигинин натыйжасында опера, балет театрынын профессионал хор коллективи, композиторлор союзунун съездине, пленумдарына жана майрамдык концерттерди даярдоого активдүү катышып, кыргыз композиторлорунун хор үчүн жазылган жаңы чыгармаларын радио жана телевидениеге жаздырат жана экранга алып чыгат. Ошол кездеги белгилүү музыка ишмерлери, театрынын хор коллективинин профессионалдык жактан көп жетишкендиктерине жогорку баа беришет.

С. Юсуповдун хор искусствосуна жандили менен берилүүсү, хор менен көп жылдан бери иштөөсү жана кыргыз элдик ырларга болгон сүйүүсү, ага болгон чексиз кызыгуусу, аны аягында композитордук чыгармачылыкка алып келди десек болот. Өзүнүн композитордук чыгармачылыгын элдик ырларды жана композиторлордун ырларын хор үчүн иштеп чыгуу менен баштаган. Алар: «Кыз бурак», «Мекеним», «Паризат» ж.б. Андан башка «Россия», «Кыз бала экен жылкычы» ж.б. көптөгөн нукура *a cappella* жанрындагы чыгармаларды жараткан.

Композитор өзүнүн чыгармаларында кыргыз элинин жашоо турмушун ар тараптан чагылдырууга аракет жасайт. Негизинен алар, лирикалык жана атуулдук чыгармалар. С.Юсуповдун чыгармачылыгында улуттук өзгөчөлүгү ачык көрүнүп турат. Алар: куплеттүүлүгү, алмашма өлчөмдөр, үндөрдүн көркөмдөлгөн учурлары, кварта-квинталык мамилелештиги, аккорддук түзүлүшү, кыргыз элдик музыкага мүнөздүү болгон спецификалык метрдик-ыргактык өзгөчөлүктөрү. Хорлорундагы метрдин эркиндиги, бирдей

үлүштө эместиги, кыргыздардын аваздык жана аспаптык музыкаларында кездешүүчү аралаш өлчөмдөрдүн кезигүүсү өзгөчө көрүнүп турат.

С. Юсуповдун чыгармачылыгына европалык композитордук мектептен алган гармония жана полифониялык билими чоң таасир берген. Хордук чыгармаларынын формалары жөнөкөй: куплеттик, период формасында, куплеттик-вариациялык жана жөнөкөй эки бөлүктөн турат. С. Юсупов – жаратылышынан лирик, себеби элдик мелостун атмосферасында тарбияланган. Анын чыгармаларында акварел сыяктуу пастельдик тондо, ачык эмес гармониялык боёк менен жөнөкөй классикалык гармония, чанда кезигүүчү тоникага мамилелеш болгон субдоминанта-доминантаны колдонгондугу байкалып турат. Анын чыгармаларындагы ладтык-тоналдык негиздер салттуу. Бул натуралдык мажор, минордун ар түрдүүлүгү - гармониялык, натуралдык, мелодикалык. Кээ бир хорлорундо элдик ладдардын элементтери бар. Мисалы, «Россия» - деген хордо миксолидий лады, ал эми «Ата-энем өскөн жер» хорунда болсо фригий лады колдонулган. С. Юсупов динамикалык мүмкүнчүлүктөрдү хор чыгармаларында абдан ар түрдүүлүк менен жогорку чеберчиликте колдонот. Анын чыгармаларында *sotto voce* менен ырдоо, үндөрдү фарсировка кылбоо жана катуу ырдабоо мыйзам катары каралган. Чыгарманы катуу ырдабоонун чегинде С. Юсупов хордогу динамиканы абдан кызыктуу, ийкемдүү жана кыймылдуу кылуу аркылуу поэтикалык текст менен тыгыз байланыш жасаганга жетишкен. Чыгармадагы динамиканын ийкемдүүлүгү, композитордун музыкалык фразасынын рельефностунун таң калыштуулугунан жана обондун лаколдуулугунан тартып, ачык, айкын таасирдүүлүгүнөн келип чыгып турат.

С. Юсуповдун музыкалык-чыгармачылык мурасынын өзгөчөлүгү, биринчиден салттуу элдик ырлардын негизинде жазылган кызыктуу болгон обонунун багытында. Хордун тү-

зүмүнүн тактыгы менен кичине-кульминациясы ийкемдүү, кооз обонго анын башкача обондук-сезими бар десек болот. Демек, чыгармаларындагы кульминациялар бөтөнчө сөз кылууну талап кылат. Композитор-дирижердун бардык хордук чыгармаларында мелодикалык, гармоникалык, агогикалык, динамикасы менен белгиленген ачык, жарык кульминация байкалат. Ошондой эле, акырындык менен ачык, даана кульминацияга жетүү, бир гана С. Юсуповдун калемине таандык. Бардык хор чыгармаларынын так ошол кульминациясында агогикалык өзгөрүүлөр жүрөт. Темпти музыкалык таасирдүүлүктүн каражаты катары, чыгармаларынын ичинде ар түрдүү жол менен колдонгон.

Демек, хорлорундагы агогикалык өзгөрүүлөр С. Юсупов үчүн абдан мүнөздүү: ал *ritenuto*, *tenuto*, *fermata* сыяктуу ыкмаларды көп колдонуу менен хордук чыгармадагы негизги лирикалык түзүлүшкө жана хордогу атуулдук пафоско таасир берет. Аялдардын үндөрүнүн кооз тембрине көбүрөөк басым жасоосу менен композитор-дирижердун өзгөчө чыгармачылыкка умтулганы байкалып турат. Композитор хор жазуу спецификасын абдан мыкты өздөштүрүүсү жана билүүсү, анын хор чыгармаларынын бирден-бир жетишкендиги болуп турат. Демек, анын хор музыкаларынын күчү, анын чебер нюанстары менен жогорку көркөм чеберчиликтери аркылуу угуучуларга күчтүү эмоционалдык таасир берүүсүндө.

Композитор-дирижердун «Кыз бала экен жылкычы» аттуу *a cappella* жанрында жазылган чыгармасы, чыныгы лирикалык хордук миниатюра. Ушул чыгармага төмөндө кыскача талдоо жүргүзөлү. Чыгарманын сөзүн кыргыз элинин көрүнүктүү төкмө акыны А. Үсөнбаев жазган. Поэтикалык текст, эмгекчил кыздын образын, жылкычылардын жайытын жана тоолордун кооздугун сүрөттөгөн бир канча эпизоттордон турат. Композитор поэтикалык сүрөттөөнү, комузда тез ойнолуучу күүлөрдүн ыргактарынан имми-

тациясын көркөмдөө эффекти менен пайдаланып, ат чабыштын ылдам ыргактарын окшоштуруп тууроону чебер колдонгон. Төрт үндүү аралаш хор үчүн жазылган чыгарма. Хордун бардык партияларында *divisi* (бөлүштүрүү) кездешет.

Хордогу жалпы көтөрүңкү эмоционалдык чыңалууда, ар түрдүү музыкалык каражаттар менен берилген. Хордогу обондуулук өзүнүн динамикалуулугу жана серпилгичтүүлүгү жагынан өзгөчөлөнүп өзүнө тартып турат. Демек, композитор чыгармадагы обондун кезектешкен секундалык линиясын, терциялык добуштардын өзөгүндө берип, хордогу обондук кыймылдын негизин, таза квинталык жана терциялык секриктер менен тенор партиясына берүү аркылуу, жалпы хордун партиясындагы негизги добуштардын кыймылын түзгөн. Чыгармадагы тактыларга киришүүдө активдүү кварталык секирик, энергиялуу умтулган кыймылды берип турат. Секундалык-кварталык интонация улуттук обонго таянуу менен жазылган.

Эгерде, поэтикалык текстке болгон мамилесинде композитордун принцибин карап көрө турган болсок, анда музыкалык форманы тандоодо текстин түзүлүшүнүн бир канча эпизоддорун сактоо аркылуу, обон менен ыргакты айкалыштырганын көрөбүз. Хор киришүүдөн, корутунду бөлүктөн турган жана калпка салынган куплеттик формада жазылган.

Киришүүдөгү баштапкы төрт такт ыргактык импульс катары берилип, чыгарманын башынан аягына чейин кайраттуу, чечкиндүү жана жандуу тон берип турат. 6/8 өлчөмдөгү квинталык интервал *forte* менен тапталган түптүүлүк анын негизин түзөт. Чыгармадагы анча татаал эмес ыргактык, «...интонациялык кооздук, обондун багытында жана вокалдык аккомпаниментте чыгарманын аягына...» [1: 123] чейин сакталат. Чыгарманын формасынын негизги бөлүгү эки музыкалык түзүлүштөн түзүлгөн.

Биринчи музыкалык түзүлүш - бул эки кайталанган түзүлүштөн жана музыкалык сүйлөмдөн турган период. Бирдин строфасына тийиштүү болгон тексттен жана поэтикалык төрт саптан жазылган куплеттен турат. Ар бир музыкалык сүйлөмдүн акыркы поэтикалык сабы, кайталануу менен периоддун стандарттык эмес түзүмүн түзөт. Реприза учурунда туруктуу кармалып турган шаңдуу добуштардын фонунда, обондун жаңы варианты, биринчи периодтун *B-dur* тональностунда пайда болот.

Экинчи музыкалык түзүлүш - бул кеңейтилип кайталанган, эки түзүлүштөн жана музыкалык сүйлөмдөн турган период. Аккомпаниментте ладтык стройдун *g-moll* тональностунан *d-moll* тональностуна алмашуусу жүрөт. Мындай учурда *g-moll* тональносту убактуу гана чегинүү жасайт. Обон *B-dur* тональностунда жазылып, вокал менен берилген аккомпанимент хордун партияларынын коштоосунда натуралдык *d-moll* тональностунда болгондо гармониялык туруктуулук сакталбайт. Бирок, масштаб жагынан кеңейтилген мезгилде баштапкы *B-dur* тональностуна кайтып келет да чыгарма толугу менен бекемделет. «...Кварталык жана квинталык секриктеги интонацияда жазылган улуттук обон үстөмдүк кылуу аркылуу натуралдык ладка таянуу менен өзгөчө музыкалык тилдин...» [2: 25] башаты пайда болгон. Бөтөнчө айырмаланган *B-dur* тональносту ачык, жаркын мажордук терция менен берилген. Куплеттин экинчи бөлүгүндө жаңы натуралдык *d-moll* тональностун борбору пайда болот. Ладдык алмашуулар чыгарманын көңүлдүүлүгүнүн, шаңдуулугун жана ички алмашууларын баса белгилеп турат.

Чыгарманын гармониясы жөнөкөй жазылган. T-S-D функцияларынын ырааттуулугу менен III6, VI, VI7, II6/4, D3/4 колдонулган аккорддор менен коштолот. Анча татаал болбогон гармония колдонгон. Бирок, классикалык гармония үчүн салттуу эмес. Кварталык жана квинталык айкалышуунун негизинде

D-S функцияларынын абдан кызыктуу болгон айкалышуулары кезигет. Чыгарма гомофондук-гармониялык фактурада жазылган. Солист менен партиялардагы добуштардын аккомпанимент үчүн хордогу жайгашуусу так, даана бөлүнгөн. Кварталык жана квинталык айкалышуунун жана анын кайталануусунун негизинде фактуралык коштоо болгондуктан анча кыйынчылыкты туудурбайт. Бирок, хордогу вокалдык коштоо-аккомпаниментинин ролу чыгармага башкача, көз карандысыз фон түзүү же гармониялык жардам берүү болуп саналбайт. Чыгармадагы партиялардын аккомпаниментинин багыты, үндөрдү коздоочу гана болуп баса белгиленген. Кварталык жана квинталык айкалышууга таянуу менен остинаталык⁵ ыргактын кайталануусу, кыргыз элдик музыкалык аспабы болгон комуздун үндөрүн тууроо эффекттин түзүп турат. Обон жарымдык, төрттүк, он алтылык ноталардан жана 6/8 өлчөмдө жазылган анча татаал эмес ыргактык кооздуктардан турат. Комуз аспабына тийешелүү болгон ыргактарды, үндөрдү тууроо менен катар бас, тенор жана альт партияларында кыргыз элдик музыкага абдан мүнөздүү болгон кварта-квинталык айкалышуу аркылуу улуттук колорит күчөтүлөт.

Хордогу вокализмдин жардамы менен болгон аккомпаниментиндеги ыргактын өзгөрүлбөөсү, кайраттуу жана серпилгич обонду түзүп турат. Композитор 6/8 өлчөмдөгү бул ыргакты чыгарманын аягына чейин сактайт. Чыгарма башынан баштап динамикалык өсүп-өөрчүүчү планда түзүлгөн. Композитор *pianissimo (pp)*, *fortissimo (ff)* сыяктуу динамикалык белгилерди жогорку чыгармачылыкта колдонуп, жакындап келе жаткан атчан кишинин образын берүүчү эффект пайда боло баштайт. Ошол аркылуу өмүрү-

⁵ **Остинато** (италиянча - *ostinato*, латынча - *obstinatus* — жан үрөм (катуу), ээн баш (кежир) — музыкалык композициядагы метод жана техника, мелодикалык фразыны бир канча жолу кайталоосу. (мелодикалык остинато), ыргактык фигура (ыргактык остинато) же гармониялык айлануунун фигурасы (гармониялык остинато).

нүн көп күндөрүн ат үстүндө өткөргөн жылкычынын жашоо турмушун чагылдырып турат десек болот. Ошону менен бирге сүйкүмдүү кыздын образы ачылып жатат. Акырындык менен динамикалык өсүп-өнүгүү бүтүндөй чыгарманын кульминациясына жетет. Динамиканын өсүп-өнүгүүсү менен хордун жалпы диапозону кеңейет. Хордун диапозону кичине октаванын *E* бемоль нотасынан экинчи октаванын *G* нотасына чейин жетет.

«Кыз бала экен жылкычы» хору төрт үндүү аралаш хор үчүн жана вокалдык-техникалык жактан жакшы, чебер даярдыгы бар чоң жана орто профессионал хор коллективдери үчүн жазылган. Поэтикалык текстке карата, хордун аткаруучуларынан үндөрдү ар түрдүү ыкмаларды колдонуп аткаруу талап кылынат. Хордогу динамикалык белгилердин ар түрдүүлүгү, үндөрдүн жеңилдүүлүгүнөн баштап, аккорддордун бай жана тыгыз жаңырык-шаң менен чыгуусуна муктаж жана хормейстер чыгарманын мазмунуна карата ар түрдүү үндөрдүн боёкторун колдонууга милдеттүү болот.

Бул жерде өтө керектүү болгон хормейстердик белгилөөлөрдөн сырткары, «...таасирдүүлүктүн каражаттарынын ролун, хордун ырчыларын учурунда туура, ишенимдүү «демди алуу» мезгили негизги ролду ойнойт» [3: 188]. Хордо фраза менен дем алуу жана үзбөй дем алуу учурлары чыгарманын мазмунуна чоң таасирин тийгизет. Эреже боюнча бул хормейстердин негизги милдеттеринен болот. Хормейстер хордун ырчыларына өз алдынча дем алууга жол бербөөсү максаттуу болот.

Хордогу дикция менен иштөө чыгарманын мазмунун ачып көрсөтүүгө чоң түрткү берет. Бул чыгармада дикция менен иштөө бир канча кыйынчылыктарды туудурат. Себеби, чыгармадагы темптин тездиги менен үндүү тамгалардын сөздүн арасында кайталануу өзгөчөлүгү, кыргыз тилинде сөздү даана, так айтуу зарылдыгы менен да байла-

нышкан. Дикция үчүн төмөнкү кыйынчылыктарга көңүл буруубуз керек. Үнсүз тамгалар менен аяктаган сөздөр ырдаганда түнт, туюк угулат.

Хорго дирижердук шилтөөнү так көрсөтүү үчүн хордун дирижеру максималдуу көңүл буруп иштөөсү керек. Жогоруда көрсөтүлгөн моменттер дикция үчүн бир канча кыйынчылыктарды пайда кылаары бышык, ошон үчүн хордун ырчыларынан туура артикуляциялоо талап кылынат. «...Дикция негизинен чыгарманын обондук строюна зор таасирин тийгизет» [4: 264].

Кайталануучу добуштар ар дайым жогору тартылуу менен кайталанат. Айрыкча, чыгарманын киришүүсүндө бас-I,II жана альт-I,II партияларынын аткаруусунда төрт үндө тоникалык квартаны беш такт кайталап турганда байкалат. Чыгармадагы үндөрдүн жайгашуусу интонация жагынан абдан ыңгайлуу. Аткаруучуларга гармониянын жөнөкөйлүгү бири-бирин угууга мүмкүндүк берет жана чыгарманы аткарып жаткан учурда параллелдик кварта-квинталык үндөштүк чоң көңүл бурууну талап кылат. Чыгарманын натуралдык мажордо жазылуусу аткаруучуларга абдан жакшы шарт түзөт.

Адабияттар:

1. Левандо П. Хоровая фактура. -М.: Советский композитор. 1984. -123-б.
2. Коловский О. Русская советская хоровая музыка а cappella. Автореф. Дис...канд. искусствоведения. - Л.: 1973. -25-б.
3. Кароматов Ф.М. О сравнительном изучении музыкального фольклора народов СССР. Актуальные проблемы современной фольклористики. -Л.: Музыка. 1980. -188-б.
4. Казахский музыкальный фольклор. (ред. Б.Г. Ерзакович). -Алма-Ата. Наука. 1982. -264-б.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Асипова Н.А.*